

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨРКЕНИЕТТЕРИ: САНАЛУАНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ОРТАҚТЫҒЫ

§ 1-2. «Орталық Азия» ұғымының тарихи және географиялық негіздері

Бұгінгі сабақта:

- «Орталық Азия» ұғымы;
- «Орталық Азия» мен «Орта Азияның» арасындағы айырмашылықтар;
- «Орталық Азия» ұғымын анықтауда өзендер ағысының мәні;
- Орталық Азия климатының маңызды ерекшеліктері туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- Орталық Азия
- Орта Азия
- саяси география
- физикалық география
- аймақ
- ішкі ағын аймағы
- дала ландшафты
- құрғақ климат

«Орталық Азия» ұғымының саяси-географиялық мәні. Бұгінде «Орталық Азия» ұғымының тар және кең мағынасы бар. Тар мағынасында саяси-географиялық мәнге ие. Қазіргі кезеңде Орталық Азия саяси-географиялық аймақ ретінде бес мемлекетті: Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан және Тәжікстанды қамтиды. 1991 жылды КСРО ыдыраған соң, аталған мемлекеттер мен Ресейде «Орталық Азия» ұғымы қолданыла бастады.

Саясатта және бұқаралық ақпарат құралдарында Орталық Азияға кейде өзге де мемлекеттер мен аймақтарды қосады (kestені қарандар).

**«Орталық Азия», «Орта Азия», «Түркістан» ұғымдарының өзара байланысы.
«Ішкі Азия»**

Ұғым	Неміс, орыс, кеңес, бірқатар ресейлік география және тарихтымында	Ағылшын-америкалық география мен тарихтымында	Заманауи саяси география	Заманауи физикалық география мен тарихтымы
1	2	3	4	5
Орталық Азия	Монголия мен Солтүстік-Батыс Қытай, Тибет таулы өлкесі кіреді	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан, Тәжікстан, Ауганстан	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан	Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қыргызстан, Тәжікстан, Монголия,

Жалгасы

1	2	3	4	5
	Шығыста Үлкен Хинган қыратына дейін созылады		Тәжікстан, кейде Ауғанстан, Пәкістан, Батыс Қытай (Синьцзян)	Солтүстік-Батыс Қытай, Солтүстік Ауғанстан, Солтүстік-Шығыс Иран, Поволжье, Орал маңы, Оңтүстік Сібір
Орта Азия	Батысында Каспий мен шығысында Қытайдың, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүстігінде Ауғанстан және Иранның аралығы	Ұғым қолда- нылмайды	Ұғым қол- данылмайды	Ұғымды кеңес мектебінің бір- қатар географта- ры мен тарихши- лары қолданады
Түркістан	Батысында Каспий мен шығысында Гоби шөлінің, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүс- тігіндегі Гинду- куш қыратының аралығындағы облыс	Батысында Каспий мен шығысында Гоби шөлінің, солтүстігінде қазақ даласы мен оңтүс- тігіндегі Гиндукуш қыратының аралығындағы облыс	Ұғым кей жағдайда қолданы- лады	Ұғым кей жағдайда қолда- нылады
Ішкі Азия	Ұғым қолда- нылмайды	Монголия мен Солтүстік- Батыс Қытай, Тибет таулы өлкесі қосы- лады	Ұғым қолда- нылмайды	Ұғым кей жағдайда қолда- нылады

Назар аударыңдар! Қазіргі саяси географияда Орталық Азияға Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қыргызстан және Тәжікстан кіреді.

Орта Азия, Түркістан және Дала өлкесі. Бұгінде Орталық Азия ата-
лып отырған аймаққа қатысты ҚСРО кезеңінде «Қазақстан және Орта
Азия» деген ұғым қолданылды. Қазақстан «Орта Азияға» енген жоқ,
өйткені ол жеке экономикалық аймақ болды.

Ресей империясы кезінде «Орта Азия» ұғымы Қазақстан мен Ау-
ғанстан арасындағы барлық далалы жерді қамтыды. Сондай-ақ оған

Қазақстан мен Орталық Азия картасы

Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аумағы да қосылды. «Орта Азия» ұғымы «Түркістан» ұғымымен қатар қолданылды. Сол себепті Ресей империясының Орта Азиядағы иеліктері «Түркістан өлкесі» деп аталды. Сол тұста Қазақстан өлкесі батыстағы Орал мен Торғай облыстары (1881 жылға дейін Орынбор генерал-губернаторлығына енді) мен шығыстағы «Дала өлкесі» – Дала генерал-губернаторлығына бөлінді, яғни «Түркістан өлкесіне» енбеді. «Дала генерал-губернаторлығы» атауының өзі әкімшілік бөлініс негізінде физикалық-географиялық қағидат жатқанын көрсетеді.

«Орталық Азия» ұғымының физикалық-географиялық мағынасы. «Орталық Азия» (немесе «Орталық Еуразия») ұғымының кең ауқымдағы физикалық-географиялық мағынасы Қазақстан мен өзге де ортаазиялық мемлекеттердің, сонымен қатар Монголия, Солтүстік-Батыс Қытай, Ауғанстан, Солтүстік-Шығыс Иран, Поволжье, Орал және Оңтүстік Сібір аумақтарын қамтиды. Осылайша оның саяси-географиялық ұғымына қарағанда, әлдеқайда ауқымы кең болды.

Орталық Азияны ішкі ағынды және ағынсыз өзен-көл алаптарын біріктірген Еуразияның орталығындағы қолемді аймақ ретінде тануына оның физикалық-географиялық анықтамасы негіз болды. Ішкі ағынды

өзендер деп өлемдік мұхитқа құймайтын өзендерді айтады. Олардың қатарына Жайық, Ембі, Сырдария, Өмудария, Шу, Іле өзендері жатады. Ішкі ағынды өзендер, негізінен, таудан басталып, даладан өтіп, көлдерге құйылады немесе құмфа сіңіп кетеді.

Назар аударыңдар! Физикалық географияда «Орталық Азия» – Еуразияның ішкі ағынды алабына жататын түкпірдегі орталық ауданы.

Ұғым тарихы. «Орталық Азия» ұғымын алғаш рет XIX ғасырдың ортасында неміс зерттеушілері Карл Риттер мен Александр фон Гумбольдт кеңінен қолданды. Риттер Орталық Азияны Еуразияның «ішкі биік аудандары» деп атап, ондағы тұбектер мен ойпаттарды бөлек қарастырды. Ал Гумбольдт Алтайдан оңтүстікке және Памирден шығысқа қарайғы (Қазақстанның шығысындағы Орталық Азия аймағын) аумақты атады. Басқа неміс географы Ф. фон Рихтгофен Орталық Азияны ішкі ағынды өзендер алабымен анықтауды енгізді. Алайда бұл аймаққа Каспий мен Аral теңізін қоспады. Бұл теңіздерді өлемдік мұхитпен байланысқан ежелгі теңіздердің бір бөлігі деп санады.

Орталық Азия аумағы (заманауи саяси-географиялық мағынасы) XIX ғасырдағы неміс географтарының көрсеткендеріне мұлде сәйкес келмейді. Бұл ұғым алғашында неміс, кейін орыс және Кеңес ғылыминда тек Монголия, Солтүстік және Батыс Қытай мен Тибетке қатысты қолданылды. Ал Орталық Азияның оңтүстік-батысындағы аймақ *Orta Азия* деп аталды.

Бұл оқулықта «Орталық Азия» ұғымы кең мағынада қолданылады. Ол мынадай жағдайлармен байланысты:

- мемлекеттер арасындағы қазіргі шегаралар кейін белгіленді;
- бұрынғы Орталық Азия өркениеті қазіргі Орталық Азия мемлекеттерінің ауқымынан да кең аумақты қамтиды;
- Орталық Азияның батыс бөлігінің тарихы оның шығыс бөлігінің тарихымен сабактас;
- Орталық Азияның жалпы тарихымен таныспай, Қазақстан тарихының жекелеген кезеңдерін білу мүмкін емес.

Орталық Азияның табиғаты мен климаты. Орталық Азияның табиғаты алуан түрлі. Ол тік беткейлі, терең шатқалды биік таулардан, ыстық өрі құрғақ шөлді аймақтан тұрады. Таулар тізбегі бір-бірінен жазықтар мен ойпаттар арқылы

Іле Алатауы

Қазақстан мен Қыргызстан аумағымен
агатын Шу өзені

дария, Іле, Нұра) немесе құмға сіңіп, сортанды жер, шағын көл мен батпақты аймақтарға айналады (Торғай, Шу, Сарысу). Шөл далада өзеннің ескі су арналарын көп кездестіруге болады. Орталық Азияның кең даласында Каспий секілді үлкен теңіз бен шағын көлемдегі мындаған көл бар. Орталық Азия орманды далалы, далалы, жартылай шөлейт, сондай-ақ құмды, тастақты шөл және таулы болып келеді. Орталық Азияның үстіртті және аласа таулы массивтеріне, көбінесе далалы ландшафт тиесілі. Ал Тұран ойпатында, жазықтарда, Орталық Азияның тауаралық ойпандарында Қарақұм, Қызылқұм секілді үлкен құмды шөлдер болса, Қазақстан аумағында Нарын құмы, Қарақұм, Үлкен және Қіші Борсық, Бетпақдала, Мойынқұм орналасқан. Орманды дала мен жазық далада дәнді өсімдіктер мен алуан түрлі шөптер өседі. Ал жартылай шөлде астық түқымдас өсімдіктер мен жусан, шөл далада аптап ыстық пен құрғақшылыққа төзімді өсімдіктер өседі. Қазақстан аумағы, негізінен, Қаспийдің шығысындағы ойпattan басталып, Алтайға дейін созылған жазық далалы болып келеді.

Назар аударыңдар! Жазық дала Қазақстанның тарихында маңызды рөл атқарды. Өйткені дәл осы дала аймағында қөшпелілер өркениеті қалыптасты. Қазақтардың қөшпелі мәдениеті оның құрамдас бөлігі болып саналады.

Орталық Азияның климаты ауа температурасының күндік немесе жылдық ауытқуы айтарлықтай болып келетін шұғыл континенталды немесе континенталды сипатқа ие. Климаты – құрғақ (қуаң). Ауаның құрғақтығы солтүстіктен оңтүстікке және таудан жазыққа қарай жауын-шашынның мөлшері азаятын атмосфераға байланысты.

Назар аударыңдар! Орталық Азияның құрғақ климаты оның тарихында маңызды рөл атқарды, себебі дәл осы фактор қөшпелі өркениеттің пайды болуына әсер етті.

Корытынды. Саяси география тұрғысынан қарастырғанда, Орталық Азияға бес посткеңестік ел (Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан,

Ұлы Даға

Қырғызстан, Тәжікстан) кіреді. Ал физикалық география тұрғысынан алып қарағанда, Еуразияның ішкі ағынды (өзендер ағыны) аймағы болып табылады. Орталық Азияның сипаттын алуан түрлі далалы, шөлді және таулы ландшафтылар құрайды және шұғыл континенталды құрғақ климат тән болып келеді.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Орталық Азияның физикалық географиясының негізін анықтауда қандай белгілер бар?
2. 1-кестемен жұмыс.
Кеңес фылымында қай аймақ «Орталық Азия» деп аталды? Қазіргі саясатта және саяси географияда «Орталық Азия» деп қай аймақ аталады? *Орта Азия мен Түркістан* ұғымдары бір-біріне сәйкес келе ме? Қалай ойлайсындар, қай тарихи өнір «Шығыс Түркістан» деп аталды?

Картамен жұмыс.

1. Картага қарап сұрақтарға жауап беріңдер. Неліктен Қазақстанның көп бөлігі мен Монголия және Ауғанстан шартты түрде (физикалық-географиялық көзқарас тұрғысынан) Орталық Азия құрамына енбейді?
2. Орталық Азияның физикалық картасынан осы параграфта көрсетілген ойпattар мен тау қыраттарын, өзен-көлдерді, Орталық Азияның шөлдерін көрсетіңдер.

Өлкетану бойынша тапсырмалар.

1. Сендер тұратын облыста (қала маңында) қандай таулар, өзен-көлдер бар? Бұл өзендер қандай алапқа жатады?
2. Өздерің тұратын жердің климаты туралы айтып беріңдер. Қыс пен жаз қаншалықты ұзаққа созылады? Жауын-шашын көп түсе ме?

Күрделі тапсырмалар.

1. Шыңғыс ханның империясы дәүірінде Қазақстанның батыс, орталық және солтүстік өнірлері Жопсы ұлысына, ал оңтүстік және оңтүстік-шығысы Шагатай

ұлысына қарады. Ресей империясының бөлінісі де осыған үқсас болды: батыс, орталық және шығыс аудандар әкімшілік жағынан оңтүстік және оңтүстік-шығыстан бөлек болды. Мұндай сәйкестіктің себебі неде?

2. Қазіргі кездеңігі саяси шегара бөлінісінің негізінде қандай қағидаттық жағдайлар бар? Қазақстанның біртұтас саяси-географиялық бейнесін қалыптастыруға не себеп болды?

§ 3. Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу тарихы

Бұғынгі сабакта:

- дәстүрлі өркениетті;
- дәстүрлі өркениетті зерттеудің күрделілігін;
- Орталық Азияның ежелгі өркениетін зерттеудегі жазба деректердің құндылығын;
- ежелгі өркениетті зерттеудегі отандық археологтердің рөлін қарастырамыз.

Кілт сөздер:

- дәстүрлі өркениет
- дәстүрлі мәдениет
- дәстүр
- дәстүрдің дәріп-телуі
- материалдық мәдениет
- рухани мәдениет
- жазба дерек
- археология
- көшпелілік

«Дәстүрлі өркениет» ұғымы. Ертедегі ежелгі дәуірлік, ежелгі шығыстық, ортағасырлық өркениеттер *дәстүрлі* деп аталады. Олар индустріалдық¹ дәуірге дейін ежелгі және ортағасырларда болды. Олардың мынадай белгілері бар:

- бірсарайндылық: мәдени тәжірибелінің (дәстүрдің) тұрақты түрде қайталануы және ата-бабалар өмір салтының үрпақтан-үрпаққа беріліп отыруы;
- дәстүрдің дәріптелуі (дәстүр қасиетті саналады, оны ешқандай жағдайда бұзуға болмайды);
- адам мен табиғаттың тығыз байланысы және табиғат жағдайларына тәуелділік;
- адамның өз әлеуметтік тобымен тығыз байланысы (қауыммен, этносмен, қоғамдық ортасымен), қоғамдық және жеке өміріндегі бөлінбеушілік;
- діни немесе діни-мифологиялық сана.

Дәстүрлі өркениет дәстүрлі (аграрлы, индустріалдыға дейінгі) қоғамға сай болады. Оларға *дәстүрлі мәдениет* тән.

Жоғарыда айтылған белгілердің барлығы кездесетін көшпелілер өркениеті де дәстүрлі болып табылады.

Назар аударындар! Дәстүрлі өркениет – бабалардың мәдени тәжірибелері мен өмір салтын қайталауға негізделген өркениет. Оның белгілеріне табиғатпен тығыз байланыс, адамның әлеуметтік топпен қатаң қарым-қатынасы, дәстүрдің дәріптелуі, діни сана жатады.

Дәстүрлі мәдениет пен өркениетті зерттеудің қызындықтары. Ежелгі дәстүрлі мәдениетті зерттеу оңай емес. Мәдениеттің өз жазуы болмаса

¹ Формациялық теорияда капиталистікке дейін.

тіптен қыынға соғады. Қазіргі заманда дәстүрлі мәдениетті өлеуметтік топтармен араласа отырып бақылайды. Мұндай зерттеу əдісі «қосылып бақылау» əдісі деп аталады. Осыдан екі немесе үш мың жыл бұрын өмір сүрген, алғашқы қауымдық қоғамның күнделікті өлеуметтік өмірін «қосылып бақылау» əдісімен зерттейтіндей мүмкіндік жоқ. Сондықтан ertedегі дәстүрлі мәдениет археологиялық деректер мен өзге де тарих салаларының (numизматика, эпиграфика, антропология т.б.) мәліметтерін жазба деректермен салыстыру негізінде зерттеледі. Археологияның көмегімен техника мен технологиядағы, адамдар пайдаланған материалдық мәдениеттегі өзгерістерді бақылай алады. Палеоантропология көмегімен ежелгі адамның сыртқы келбетін анықтауға болады. Ал жазуы болмаған қоғамның рухани мәдениетін айқындауда тек болжамдар жасап, гипотеза құруға тұра келеді.

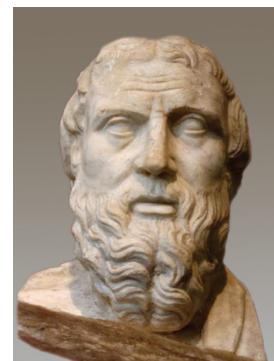
Назар аударыңдар! Материалдық мәдениет – баспана, киім-кешек, сәндік және тұрмыстық бұйымдар, қару-жарақ және т.б. Рухани мәдениет – білім, идея, діни ұстаным, адамгершілік құндылықтар, дәстүрлер.

Егер өзінен кейін жазба деректер қалдырmasa, ежелгі халықтың қандай тілде сөйлегенін анықтау қыын. Осыған байланысты ежелгі тарих мәселелері туралы түрлі пікірлер туындала, қорытынды жасауда гипотезаға жол беріледі.

Орталық Азияның ertedегі дәстүрлі өркениет тарихы туралы жазба деректері. Орталық Азияның ежелгі тарихы жазба деректерде дәл және нақты көрсетілмеген. Бұл деректердің басым көпшілігі б.з.б. I ғасырдың екінші жартысына – б.з. I ғасырының бірінші жартысына жатады.

Антикалық деректер. Фылымда бұл туралы жақсы белгілі, бірақ олардың деректері нақты емес. Әйткені ertedегі грек және римдік авторлар ауызша хабарлар мен дәлелсіз дереккөздерден жазған. Геродоттың «Тарихында» Ұлы Кирдің Орталық Азияға жасаған соңғы жорығы туралы баяндалады. Геродоттың скифтер мен сактар туралы этнографиялық хабарларының да маңызы жоғары. Орталық Азия туралы мәліметтер ежелгі грек және рим тарихшыларының жазбаларында кездеседі. Страбонның «География» (XI кітабында), Үлкен Плинидің «Жаратылыстану тарихы», Птолемейдің «География» еңбектерінде Александр Македонскийдің жорықтары туралы жазылған. Рим тарихшысы Аммиан Марцеллин ғұндардың Еуропага жорықтары туралы баяндайды.

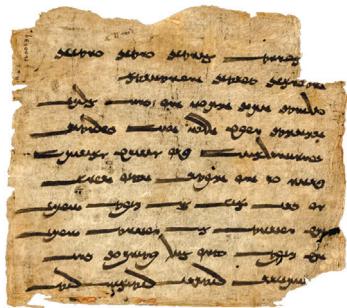
Қытайлық деректер антикалыққа қарағанда Орталық Азияның ежелгі тарихы туралы маңызды да нақты деректер береді. Бұл деректер б.з.б. II

Геродот – көне грек тарихшысы

Қытайдағы Хань әулетінің тарихшысы Сымы Цян

Авеста

бар. I Дарий патшаның (б.з.б. 522–486 жж.) бехистундық жазбаларында Орталық Азия халықтарының парсыларға қарсы көтерілісі, олардың далалық көшпелілер мен парсы империясы арасындағы қатынастары айтылады.

Түркілер деректері тек орта ғасырлардың алғашқы кезеңінде пайда болды. Көшпелі түркілер ирандық соғдылардың жазуын пайдаланып, соның негізінде¹ өздерінің жазуларын қалыптастырыған. Бұл жазбаны ежелгі түркілік руна² немесе Орхон-Енисей³ жазуы деп атайды. Ол сол уақытта бүкіл түркі диалектілеріне ортақ түркілік әдеби тіл қызметін атқарды. Бұл жазу таңбалары тасқа қашалып, ағашқа ойып түсірілді. Түркілердің руналық ескерткіштері б.з. I мыңжылдығында өмір сүрген ежелгі түркі мемлекеті тарихы туралы аса құнды жазба дерек болып табылады. Онда құлпытастар, ескерткіш жазбалар, діни мәтіндер, зандық құжаттар және т.б. бар. Аса ірі жазбалар Екінші Шығыс Түрік және Үйғыр қағанаттарының көрнекті қайраткерлерінің құрметіне арналған.

¹ Үнді жазуы кхароштхи мен ежелгі түркі-монғол таңбалары арасында байланыстар болуы да мүмкін.

² Бұл атап ежелгі түркі жазбалары мен ежелгі скандинавиялық руналық таңбалар арасындағы үқастықтан шыққан.

³ Осы жазбаның алғашқы ескерткіші табылған орны бойынша.

ғасырда Чжан Цянъның Фергана, Жетісу, Қаңалы және Бактрияға сапар жасаған уақытынан белгілі бола бастады. Оның «Батыс елдері» туралы деректері б.з.б. II ғасырдың соңы мен б.з.б. I ғасырдың басында өмір сүрген Сымы Цянъның «Тарихи жазбаларының» (Ши-ци) 123-тaraуының негізгі мәтіндерін құрайды. Бірнеше ғасыр қытайлар мен көшпелі ғұндар арасында өзара тартысты күрес жүріп отырған. Сондықтан Қытай жазбаларында ғұндар, олардың көршілерінің өмір салттары мен саяси құрылымдары туралы көптеген мәлімет кездеседі.

Ирандық деректерге зороастризмнің қасиетті кітабы Авеста, ежелгі парсының сына жазуы, эпиграфика жатады. Авестада «Арийлер мемлекетін» толық сипаттаған «географиялық тарау» бар. Авестаның ежелгі мәтіндерінде (б.з.б. II мыңжылдықта пайда болған) қола дәүіріндегі ортаазиялық жауынгерлер мен малышлардың өмір салты және рухани мәдениеті жөнінде көптеген мәлімет

1893 жылы В.Томсен ежелгі түркі қолжазбаларының құпиясын ашты, кейін В.В.Радлов алғашқы аудармасын жасады. Қазіргі кезде осындай 255 руналық ескерткіш белгілі. Бұл жәдігерлер Қазақстанның Мәдениет жөне ақпарат министрлігі Тіл комитетінің қорына енгізілген.

Ал археологиялық қазбалар кезінде табылған жекелеген заттардан неғұрлым ертеректегі жазбалар кездеседі.

Назар аударыңдар! Орталық Азияның ертедегі дәстүрлі өркениеті туралы жазба деректердің негізгі топтары: антикалық, ирандық, ежелгі қытайлық, ежелгі түркілік болып бөлінеді.

Қазақстанды археологиялық зерттеу тарихы. Қазақстандағы археологиялық қазба жұмыстары 1862 жылы В.В.Радловтың Алтайдағы мұздықтарға айналған қорғандарға қазба жұмысын жүргізуімен басталды. Н.Н.Пантусов бірінші болып тастарға қашалған ежелгі кескіндер (петроглифтер) туралы жазып, оларды суретке түсірді. Ал 1889 жылы Жетісудағы үш қорғанға қазба жұмысын жүргізді. 1893–1894 жылдары В.В.Бартольд Шу, Талас жөне Іле алқаптарындағы ескерткіштерді зерттеді. XX ғасырдың басында Қазақстандағы ескерткіштерді зерттеуге Орынбор мұрағат комиссиясы қосылды.

1920–1930 жылдардағы археологиялық зерттеулер қола дәуірімен байланысты. Тек Ақтөбе облысының өзінде 500-ден астам қоныс пен қорған зерттелді. Таспен қаланған және «мұртты» қорғандар зерттеліп, Бесоба қорымына қазба жұмыстарын жүргізді. Қ.И.Сәтбаев Сарыарқаның ежелгі ескерткіштерін зерттеуде өрі ежелгі кен істері мен мыс қорыту өндірісін анықтауда аса маңызды рөл атқарды. Тараз қалашығын анықтауда үлкен жұмыстар жүргізді.

1946 жылы Қазақстан Фылым академиясының құрылудың байланысты республикадағы археологиялық жұмыстарды Ш.Үөлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты атқарды. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына (ОҚАӘ) Ә.Марғұлан жетекшілік етті. Экспедиция Сарыарқадағы неолит пен энеолит дәуіріндегі мекендер, қола дәуіріндегі қоныстар мен қорғандар, сақтардың және түркі заманындағы жер-

Түркілердің руна жазуы

Ә.Марғұлан

М.Қадырбаев

леу орындары мен орта ғасырлардағы қалаларды зерттеді.

1954 жылы Іле археологиялық экспедициясы өз жұмысын бастады. Оған белгілі ғалым К.Ақышев жетекшілік етті. Бұл экспедиция сақ және үйсін дәүіріне тиесілі тас қорғандарды, Бесшатыр «патша қорғанын», Тамғалы шатқалындағы петроглифтерді ашты. Ал 1969 жылы Есік қорғанынан «Алтын адамның» табылуы аса маңызды оқиға болды. Алтын өшекейлер, басқиімдер, киімдер, қару-жарақ, қыш бұйымдар мен табылған ыдыстардағы жазуды зерттеу сақтардың тіршілігі, олардың мәдениеті

мен мифологиясы туралы түсінікті өзгерту. Алтын адамның табылуы өлемдік ғылымда үлкен жаңалық болды.

1970 жылдары М.Қадырбаев петроглифтерге зерттеу жұмыстарын жүргізді. 1970–1980 жылдары орта ғасырлардағы қалаларға (Отыра, Қостөбе, Түркістан т.б.) қазба жұмыстары жүргізілді. Қазақстанның далалы аймақтарында жаңалықтар ашылдып, ғылымға энеолиттік Ботай мәдениеті мен Терсек мәдениеті енгізілді.

Назар аударыңдар! Археологиялық мәдениет – бір аумақ пен дәүірдегі ортақ ұқсастықтары бар материалдық ескерткіштер жиынтығы.

Ресей аумағындағы Оңтүстік Оралда Арқайым мен Сынтасты мәдениетімен сабактас ерекше ескерткіштердің ашылуынан кейін, қола дәүірі мәдениетін зерттеуге жол ашылды. Орталық Қазақстанда андрондық қорғандар мен қоныстар зерттелді.

Қазақстан тәуелсіздік алған кезеңнен кейін де археологиялық зерттеу жұмыстары жүйелі жүргізілуде. Қазақстан малшаруашылығы алғаш дамыған аймақтардың бірі болғанын жаңа зерттеулер дәлелдей түсүде. 1980 жылы В.Ф.Зайберт энеолиттік Ботай мәдениетін зерттеп, осы жерде алғаш жылқының қолға үйретілгенін дәлелдеді. Іле Алатауының далалы аймағы мен тау бектерінде сақтардың отырықшылық қоныстарының табылуы маңызды жаңалықтардың қатарында болды (К.Байпақов). Бұл сақтардың жартылай отырықшылықта өмір сүріп, тұрақты мекен салғанын және егіншілікті білгенін көрсетті. Жетісудың таулы аудандарында Қөлсай археологиялық мәдениетіне жататын ертедегі сақтардың ескерткіштері зерттелді. Алтайдың қазақстандық бөлігіндегі Берел қорғандарын қазу жұмыстары жүргізілуде. Ол жерден де ерекше жәдігерлер табылды. Қазақстандық петроглифтерді зерттеу жұмыстары жалғасуда. 2004 жылы Тамғалы ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мәдени мұраларының тізіміне енді.

Тамғалы (Таңбалы) – Жетісүдің ең көне және танымал петроглифтерінің бірі

Орталық Азияның ertedegi дәстүрлі мәдениетін зерттеуде номадистика мен этнографияның рөлі. Орталық Азияның дәстүрлі мәдениетін зерттеуде номадистика (көшпеліліктану) – көшпелі малшаруашылығының бағыты мен көшпелі қоғамның барлық қырын зерттейтін кешенді ғылымның маңызы зор. Бұл – XX ғасырдың ортасынан дами бастаған ғылымның жаңа бағыты. Алғашқы уақытта номадистика қазіргі замандағы көшпелі қоғамның этнографиялық жазбаларын зерттеумен ғана айналысты. Ал Ежелгі және орта ғасырлардағы көшпелілер империясының өткен тарихымен тек тарихшылар ғана айналысты. Кейіннен көшпелілердің бүрынғы тарихын зерттеген тарихи-этнографиялық зерттеулер пайда болды. Ауқымды тақырыптарды зерттей бастаған номадистика жеке кешенді ғылым саласына айналды.

Қазіргі уақытта онымен тек этнографтар ғана емес, тұтастай көшпелілер өркениетін зерттеп жүрген тарихшылар мен археологтер да айналысада. Қазақтардың көшпелі өркениеті туралы тарихи-этнографиялық еңбектердің ішінен С.Зимановтың «Қазақтардың XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қоғамдық құрылышы», В.Ф.Шахматовтың «Қазақтың жайылымды-көшпелі қоғамы», С.Толыбековтің «XVII–XX ғасырлардың басындағы қазақтардың көшпелі қоғамы», Д.Кішібековтің «Көшпелі қоғам: шығуы, дамуы, құлдырауы», Н.Масановтың «Қазақтардың көшпелі өркениеті» еңбектерін айтуда болады. Қазіргі замандағы көшпелілердің этнографиялық өмірін бақылау көшпелілер қауымының өткен тарихын білуге жәрдем береді.

Қорытынды. Өткеннің дәстүрлі мәдениеті мен өркениетін, оның ішінде көшпелілердің өркениетін зерттеу жазба дереккөздері мен археологиялық деректерге негізделеді. Олар антропологиялық және этнографиялық материалдармен, тарихи қосалқы пәндердің деректерімен толықтырылады. Қазақстандық археологияғының ежелгі өлемді зерттеу ісінде үлкен жетістіктерге қол жеткізді; Қазақстан аумағында көптеген археологиялық ескерткіштер табылып, зерттеулер жүргізілді. Қөшпелілердің бұрынғы өркениетін тануда номадистика саласындағы зерттеулер маңызды рөл атқарды.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Қандай өркениет дәстүрлі деп аталады?
2. Орталық Азияның ертедегі дәстүрлі өркениетінің тарихы туралы жазба деректердің негізгі топтарын атап көрсетіңдер.
3. 1969 жылы Есік қорғанындағы қазба жұмыстары кезінде қандай маңызды археологиялық жаңалық ашылды?
4. Неліктен қазіргі замандағы көшпелілердің этнографиялық өмірін бақылау бұрынғы көшпелілер өмірін тануға көмектеседі?

Картамен жұмыс.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері картасын қараңдар. Картадан осы параграфта көрсетілген: а) қола дәүірінің ескерткіштерін; ә) Есік қорғанын; б) Оңтүстік Қазақстанның ежелгі қалаларын табындар.

Олкетану бойынша тапсырма.

Сендер тұратын елкеде қандай археологиялық ескерткіштер бар? Бұл ескерткіштер қай дәуірге жатады?

Күрделі тапсырмалар.

1. Хрестоматиядағы Геродоттың скифтер мен сақтар туралы жазбалары мен қытайдың ғұндар туралы жазылған жылнамаларын салыстырып, қай дерек нақты ақпарат беретінін анықтандар.
2. Хрестоматиядағы Авестадан «Митра» гимнін оқындар. Неге Авеста Орталық Азияның ертедегі малшыларының материалдық және рухани мәдениетінің қайнар көзі болып саналады?

§ 4. Орталық Азияда өркениеттің пайда болу факторлары

Бұғынғі сабакта:

- неолиттік тәңкепіріс;
- Орталық Азиядағы отырықшы-егіншілік өркениеттің қалыптасуы;
- көшпелілер өркениеті пайда болуының алғышарттары;
- Дала өлкесінің қуандануы және оның салдары туралы білеміз.

Орталық Азия – Еуразияның кең даласында мыңдаған жылдар бойы үстемдік еткен көшпелілер өркениетінің бесігі. Бұл өркениеттің тағы бір атауы – «Дала өркениеті» немесе «Ұлы Дала өркениеті». Біздің кең-байтақ даламызыда жылқы алғаш қолға үйретіліп, көшпелі

малшаруашылығы пайда болды. Қөшпелі өркениет түйиқталып қалған жоқ, ол Орталық Азияның отырықшы-егіншілік өркениетімен, қытайлық, ирандық және өзге де ежелгі шығыс өркениеттерімен байланыста өрбіді.

Орталық Азияда көшпелілік пен отырықшылық ұзақ тарихи кезеңде отырықшы-көшпеліліктің селбескен жүйесін құрады. Олар кең далада өзара байланыс орнатып, ортақ өнімдерімен, материалдық және рухани саладағы жетістіктерімен ерекшеленді.

Кілт сөздер:

- неолиттік төңкеріс
- егіншілік
- отырықшы-егіншілік өркениет
- малшаруашылығы
- қуандану
- көшпелілік
- көшпелі мәдениет

Назар аударыңдар! Орталық Азияның көшпелі және отырықшы-егінші өркениеттерінің пайда болуының маңызды факторы өндіруші экономиканың – малшаруашылығы мен егіншіліктің пайда болуы болды.

Неолиттік төңкеріс. Шамамен б.з.б. VI–V мыңжылдықтан бұрынғы неолит дәуірінде тас өндеу техникасының жетілуі және тастан, ағаш пен сүйектен жасалған жаңа құралдардың пайда болуы материалдық өндірістер жүйесіне бетбұрыс өкеліп, *неолиттік төңкеріс* деген атауға ие болды. Неолиттік төңкерістің себептері тұрғындар санының артуы және соған байланысты өндірістік дағдарыстың орын алуы болды.

Назар аударыңдар! Неолиттік төңкеріс табиғи дайын өнімді тұтынудан өндірістік шаруашылыққа, яғни, терімшілік пен аңшылықтан егіншілік пен малшаруашылығына өткен тарихи қадам болды.

Неолиттік төңкеріс адамның табиғатқа тәуелділігін азайтып, алғаш рет оның жеткілікті түрде азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне мүмкіндік берді.

Егіншіліктің пайда болуы. Неолиттік төңкерістің ең маңызды қадамдарының бірі – егіншіліктің пайда болуы мен отырықшылыққа көшу болды. Адам баласы дәнді дақылдарды себуді және оны өсіруді меңгерді. Ежелгі замандағы егіншілердің негізгі құралдары таяқ, кетпен және тас орақ болды. Егіншілік алғаш аңшылықпен, кейін малшаруашылығымен қатар жүрді. Б.з.б. VI мыңжылдықта Оңтүстік Түрікменстанда Орталық Азия бойынша алғаш рет *жейтундықтар* жер өндеп, дәнді дақылдарды өсіруді меңгерді. Жейтундықтар өзен тасуынан ылғалданған топыраққа (жайылма жерлерге) бидай егіп, ешкі өсірумен айналысты. Егіншілік пен малшаруашылығы адамдарға көшпелі өмір салтынан бас тартып, азық ізделп қөшіп жүруді тоқтатуына мүмкіндік берді.

Орталықазиялық отырықшы-егіншілік өркениетінің қалыптасуы. Энеолит дәүірінде (б.з.б. IV мыңжылдық) Орталық Азияның оңтүстігіндегі егіншілер (Оңтүстік Түркменстан Анау мәдениеті) суармалы егіншілікті меңгерді. Суару жүйелерінің (өндөлген жерлерді суаруға арналған тоғандар), метал құралдардың, күш көліктердің (түйе, өгіздер) және дөңгелекті қөліктің пайда болуы енімнің артуына, түрмистың жеңілдеуіне және адам санының өсуіне өкелді. Осылайша Орталық Азиядағы отырықшы-егіншілік өркениеттің қалыптасуы басталды. Келесі мыңжылдықта бұл өркениет жетістіктері шығысқа тараптып, Тянь-Шаньға дейін созылды. Отырықшылық пен егіншілікке жерді суаруға Өмудария, Сырдария өзендерінің жағалаулары және суармай-ақ егін еуге болатын ылғалдарды, тау бөктерлеріндегі жерлер таңдалынды.

Егіншілікке пайдаланылатын құралдар өте баяу жетілдірілгендейтін, өркениетте материалдық түрғыдағы сабактастық мыңдаған жылға созылды. Бірақ рухани, мәдени және этникалық қатынастар түрғысынан Орталық Азияның оңтүстік бөлігінде маңызды өзгерістер орын алды.

Назар аударыңдар! Малшаруашылығы мен егіншіліктің пайда болуы нәтижесінде көшпелі және отырықшы-егіншілік өркениет қалыптасты.

Еуразияның далалы өнірлерінде малшаруашылығының пайда болуы. Неолиттік тәңкерістің нәтижесінде Еуразияның далалық өнірлерінде малшаруашылығы таралды. Б.з.б. IV және III мыңжылдықтың алғашқы

Ежелгі егіншілер

жартысында салқын ылғалды климаттың өсерінен бұл аймақтар көгорай шалғынды болды. Бұл қолайлыш жағдай ірі сүтқоректілердің, оның ішінде жылқының көбеюіне әкелді. Кейіннен олар қой, ешкі секілді басқа жануарларды да есіре бастады. Бұл жағдай далалықтарға көшпелі өмір салтынан бас тартуға ықпал етті. Малшаруашылығымен айналысқан адамдар бір жерге тұрақты қоныстанып, жылды үйлер мен малдарға арнап қысқы қоралар сала бастады. Осы қоныстарда бақташы малшылық пен өзен аңғарларында кетпендей егіншілік¹ қалыптасты.

Назар аударындар! Көшпелі өркениеттің пайда болуының маңызды алғышарты малшаруашылығының қалыптасуы болды.

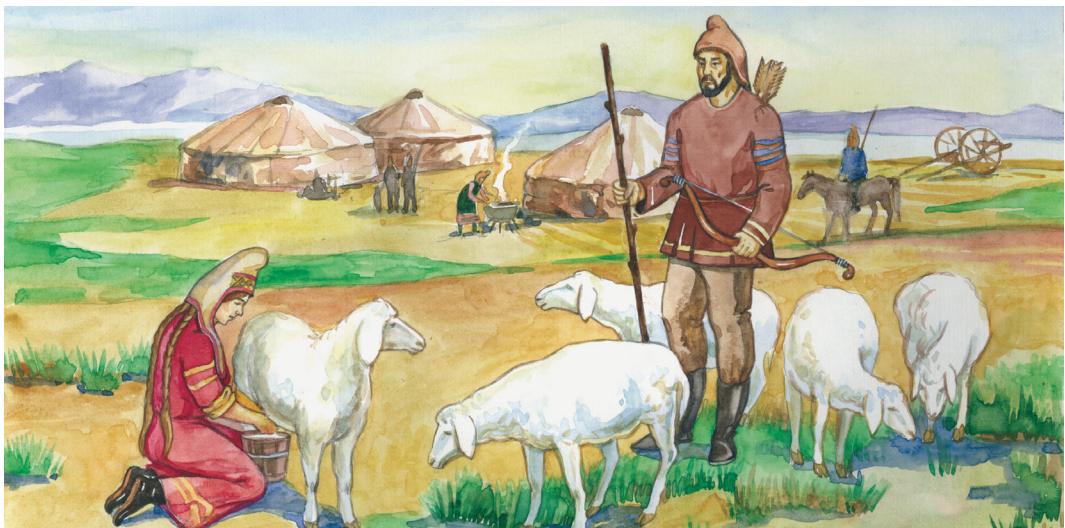
Еуразия даласындағы құрғақшылық көшпелі малшаруашылығына көшудің басты себебі болды. Б.з.б. III мыңжылдықтың екінші жартысынан бастап малшаруашылығында малды қолда емес, жайылымда бағу біртіндеп ене бастады: отырықшы малшылықтан жартылай көшпелілікке, одан көшпелілікке ұласты. Шаруашылық түрінің өзгеруі климаттық өзгерістерге бейімделудің қажеттілігінен туындағы.

Б.з.б. III мыңжылдықтың екінші жартысында Еуразия даласының климаты құрғақшылыққа үшірай бастады. Осыған байланысты Дағының өзен-көлдері құрғап, шалшық пен батпаққа айналды. Қуаңшылық Дағының шебін қуратып, жылқының азаюына әкелді. Малшаруашылығы саласына да өсерін тигізді: енді қолда жылқыдан гөрі сиыр, қой, ешкі үстаган тиімді болды. Жауын-шашың азайғандықтан, суарылмайтын егін шаруашылығын жүргізу мүмкін болмады, соңдықтан ендігі басымдық малшаруашылығына берілді.

Назар аударындар! Құрғақшылық жаңа шаруашылық түрлерінің, оның ішінде көшпелі малшаруашылығының пайда болуына жол ашты.

Көшпелілікке көшудің өзге де себептері. Дөңгелекті көлік ойлап табылып, атқа салт міну менгерілмесе, көшпелілік те пайдада болмас еді. Өйткені алғыс жерлерге көшіп-қону үшін олар аса маңызды рөл атқарды. Еуразия даласында б.з.б. III мыңжылдықтың соңында дөңгелекті көлік, ал б.з.б. II мыңжылдықтың соңында жиналмалы киіз үй түрі пайдада болды. Арба үстінен орнатылған киіз үймен жаңа қонысқа көшуге жол ашылды. Атқа салт міну кезеңі өте ұзақ уақытты қамтыды. Жылқыны қолға үйреткен соң, адам баласы оған мінуді тез арада менгерді. Бірақ атқа салт міну ер-тоқым мен ат-әбзелдерін ойлап тауып, оны жетілдіру қажеттігін тудырды.

¹ Кетпендей егіншілік – соқаны пайдаланбай кетпенмен егін егу.

Көшпелі малшылар

Назар аударыңдар! Мал құрамының көбеюі, географиялық және климаттық жағдайға бейімделген мал бағудың әртүрлі тәжірибесін қолдану, малшаруашылығына мамандану – көшпелі малшаруашылығының пайда болуына және көшпелілер өркениетінің қалыптасуына жол ашты.

Корытынды. Неолиттік төңкеріс малшаруашылығы мен егіншілік секілді өндіруші экономиканың пайда болуына өкелді. Орталық Азияда алдымен отырықшы-егіншілік, кейіннен көшпелі малшаруашылығы өркениеттері қалыптасты. Отырықшы-егіншілік өркениеті ірі өзендер маңы мен тау баурайларында пайда болды. Далалы өлкелерде көшпелі өркениеттің алғышарттарымен қатар жылқы қолға үйретіліп, жылқы шаруашылығы қалыптасты. Малшаруашылығына маманданып, оның көшпелі түрлері пайда болды, дөңгелекті көлік пен атқа салт мінудамыды. Еуразия даласында құргақшылықтың басталуы малшыларды оған бейімделуге мәжбүрледі және көшпелілік пен көшпелілер өркениетінің қалыптасуына өкелді.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. «Неолиттік төңкеріс» дегеніміз не?
2. Суармалы және суарылмайтын егіншіліктің айырмашылығын түсіндіріндер. Бұл егіншілік экологиялық қандай жағдайда тиімді болады?
3. Көшпелі малшаруашылығы пайда болуының алғышарттарын атаңдар.

Картамен жұмыс.

1. Орталық Азияның отырықшы-егіншілік өркениеті пайда болған жерлер мен таралған аймақтарды картадан көрсетіндер.
2. Ежелгі мысырлық, месопотамиялық, ежелгі үнділік, ежелгі қытайлық, яғни көне шығыстық өркениеттерді картадан көрсетіндер. Физикалық география

тұрғысынан оларды не біріктіреді? Олардың пайда болуына қандай ортақ факторлар өсер етті?

Өлкетану бойынша тапсырмалар.

1. Өздерің тұратын өңір Орталық Азияның отырықшы-егіншілік өркениеті таралған аймаққа жата ма?
2. Өз аймақтарыңың ауылшаруашылық құрылымы туралы айтындар. Қайсысы басым? Егіншілік пе, өлде мал өсіру (малшаруашылығы) ме? Малшаруашылығы қай бағытқа негізделген? Малшаруашылығы отырықшы ма, өлде жартылай көшпелі ме? Егіншілік суармалы ма, өлде суарылмайтын ба?

Күрделі тапсырмалар.

Неолиттік төңкеріс малшылық пен егін шаруашылығына жол ашып, аграрлық қоғамды қалыптастыруды. Аграрлық қоғам дәстүрлі қоғаммен сабақтас. Қалай ойлайсындар, оның себебі неде? Неге егіншілік пен малшаруашылығы баяу дамитын шаруашылық түріне жатады? Қандай технологиялық өзгерістер егіншілікті жылдам дамытты? Бұл қашан болды және ол неге әкелді?

§ 5-6. Орталық Азия өркениеттерінің ежелгі ошақтары

Бүгінгі сабақта:

- Орталық Азиядағы ежелгі отырықшы-егіншілік өркениеттердің ерекшеліктерін;
- отырықшы-егінші өркениеттің мәдени ошағын;
- экологиялық ерекшеліктер мен мәдени-тарихи аймақтарды;
- даланың оңтүстік шегараларындағы отырықшы аймақтарды қарастырамыз.

Археологиялық зерттеулер нәтижесі Орталық Азияда өзіндік өркениеттің бар екендігін көрсетті. Өзіндік мәдени болмысын сақтап қалған бұл өркениеттер мындаған жыл бойы өмір сүрді. Жекелеген қоныстар мен қалалар өз дамуын тоқтатса да, сол жерлерде жаңа қалалар пайда болып, өркениет тіршілік ете берді. Мұндай тұрақтылық Орталық Азияның географиясымен тығыз байланысты. Отырықшы-егіншілік мәдениет белгілі бір аймақтарда, өзендер мен тау етегіндегі жазыраларда (оазистерде) пайда болды. Табиғатты біртіндеп игере бастаған адамдар өндейтін жерлердің аумағын кеңейте бастады. Тоған жүйелері пайда болған соң, егіншілікті суармалы егіншілік алмастыруды. Егіншілер біртіндеп кең алқаптарды игеруге көшті.

Отырықшы-егіншілік өркениеттің тағы бір ерекшелігі оның көшпелі өркениетпен тығыз байланыстылығында еді. Бұл сауда айырбасынан байқалды. Далалықтар трансконтиненталды саудаға¹ араласып, деддал қызметін де атқарды. Далалықтар үшін де, отырықшы халық үшін де

Кілт сөздер:

- өркениет ошағы
- отырықшы-егіншілік өркениеті
- тарихи аймақтар
- экологиялық бөлік
- суландыру жүйесі

¹ Бұкіл Еуразия материгі ауқымындағы сауда, мысалы, Жібек жолы арқылы Қытайдың Византиямен немесе Үндістанның Ресеймен сауда жасауы.

сауда өзге жүртпен материалдық және рухани мәдениет элементтерінің араласуына әкелді. Мұндай байланыс түрі малшы-егінші аралас мәдениетінің пайда болуына әсер етті.

Назар аударыңдар! Орталық Азияның отырықшы-егінші өркениетінің ерекшеліктері – бірнеше тұрақты мәдени ошақта өмір сүруі және көшпелі өркениетпен тығыз байланыстылығы.

Бұл өркениеттің негізгі тоғыз ошағын бөліп қарастыруға болады: Маргуш (маргиандық), Бактрия¹, Хорезм, Соғды, Фергана, Шаш, Сырдария жазирасы, Жетісу және Шығыс Туркістан.

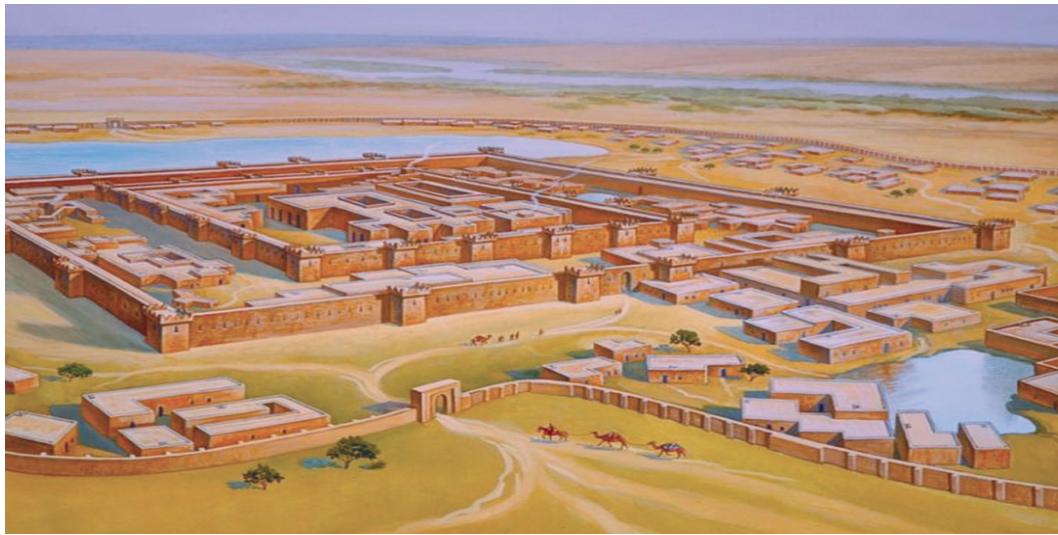
Маргуш (Маргиан). Б.з.б. XVIII–XIII ғасырлардағы қола дәуірінде, Орталық Азияның оңтүстігінде Мурғаб жазирасында Маргуш (Маргиан) отырықшы-егінші және қалалық мәдениеті пайда болды. Бұл мәдениет Өмударияның төменгі ағысындағы Бактрияға таралды. Оны кейде «Окс өркениеті»² деп те атайды. Маргуштың екі негізгі қаласы – V Намазғадепе мен Алтын-депенің мықты корғандары, сарайлары, ғибадатханалары мен көп бөлмелі үйлері болды. Б.з.б. II мыңжылдықта астанасы Гонур болды. Маргуштықтар Алдыңғы Азия мен Инд өзені аңғарындағы өркениеттермен байланыс орнатты. Б.з.б. I мыңжылдықтың бірінші жартысында Мерв қаласы пайда болды. Ол мұсылман дәуіріндегі Орталық Азияның ең басты қалаларының бірі саналды.

Хорезм – Өмударияның төменгі сағасында орналасқан ірі аймақ. Б.з.б. II мыңжылдықта аймақта хорезмдік отырықшы-егіншілік өркениет пайда болды. Бұл мәдениеттің негізі Даладан бастау алған. Б.з.б. I мыңжылдықтың басында өлкеге хорезмдіктер қоныстанып, Өмудариядан су тартып, канал жүйелерін жетілдірді. Суландыру жүйелері хорезмдік өркениеттің негізіне айналды. Өйткені тоған жүйелерін жыл сайын тазалап, күтіп ұстау үйымдастың еңбекті қажет ететін еді. Хорезмнің астанасы Топыраққалада өртүрлі суреттермен, мүсіндермен безендірілген сөулетті сарайлар болды. Хорезмнің бұдан кейін дербес мемлекет ретінде өркендеген кезі Хорезмшах мемлекеті, кейін Хиуа хандығы кезінде болды. Осы мәдени ошақтардың негізі көнеден жеткен суландыру жүйелері болды.

Соғды. Өмудария мен Сырдария аралығындағы ірі егіншілік аймағында Мараканд (Самарқанд) қаласы пайда болды. Соғдының солтүстігінде Шаш (қазіргі Ташкент) жазирасы орналасқан. Соғдыда халықтығыз қоныстанды және бұл аймақ өр уақытта түрлі мемлекеттердің

¹ Маргiana және Бактрия б.з.б. I мыңжылдықтың ортасына дейін біртұтас мәдени аймақ болып саналды.

² Окс – Өмударияның ежелгі грекше атауы. Осы себепті Орталық Азияны трансоксиандық деп жиі атайды. Бұл «Окстың арғы жағындағы мемлекет» (гректер секілді бұл жерге оңтүстік-батыстан келетіндерге берілген атау) дегенді білдіреді.

Маргуш – құмда тұрғызылған өркениет. Жаңғыртпа

құрамында болды. Соғдылықтардың өз жазуы болды, негізінен, саудамен және қолөнершілікпен айналысты. Соғдының Ұлы Жібек жолының бойында орналасуы және трансконтиненталды саудада дедалдық қызмет атқаруы оның ғұлденуіне өкелді. Олар Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан Шығыс Түркістан, Жетісү және Тараз өнірлерінде сауда орындарын ашты. Кейіннен арабтар жаулап алған соң Самарқанд Мәуреннахрдың¹, кейін Әмір Темір империясының астанасы болды. Бұдан кейінгі ғасырларда Соғды Бұхара хандығының құрамына кірді.

Ферғана – тау арасындағы ойпат. Бұл жерге су Сырдариядан тартылған. Ферғана ахеменидтік және Александр Македонский империяларының құрамында да болған. Дәл осы жерге Александр патша өз империясының солтүстігіндегі ең шеткі қала – Александрия Эсхатты² салуды бұйырды. Б.з.б. III – б.з. VI ғасырлар аралығында Ферғана өз билеушілері бар дербес мемлекет болған. Оның солтүстігінде ғұндар, шығысында қытайдың Хан империясы, ал оңтүстігінде Бактриядағы Юәчжи мемлекеті орналасқан. Сымба Цянның дерегі бойынша Даваниде (Ферғанада) 70 қала болды. Олардың жылқыларымен, жүзімдіктерімен, ерекше ғұлдерімен даңқы шықты. Ферғана арқылы да Ұлы Жібек жолы өтті. VI ғасырда Ферғана Түрік мемлекетінің құрамына қосылды. Ал Әмір Темірдің заманында бұл жерде Бабыр дүниеге келді. Кейін Ферғана Қоқан хандығының орталығы болды. Оның тарихы Қазақстанның тарихымен тығыз байланыста өрбіді.

¹ Гр. Трансоксиана «өзеннің ар жағындағы ел» дегенді білдіреді. Гректерден соң арабтар да Әмударияның солтүстігінде жатқан жерді осылай атады. Мәуреннахрдың аумағы Соғдының аумағына сәйкес болатын.

² Александрия Эсхат («Шеткі Александрия»). Тарым алабының батысындағы Қашқар ауданында, грек жауынгерінің мүсіні табылған аймақта орналасқан деген болжам бар.

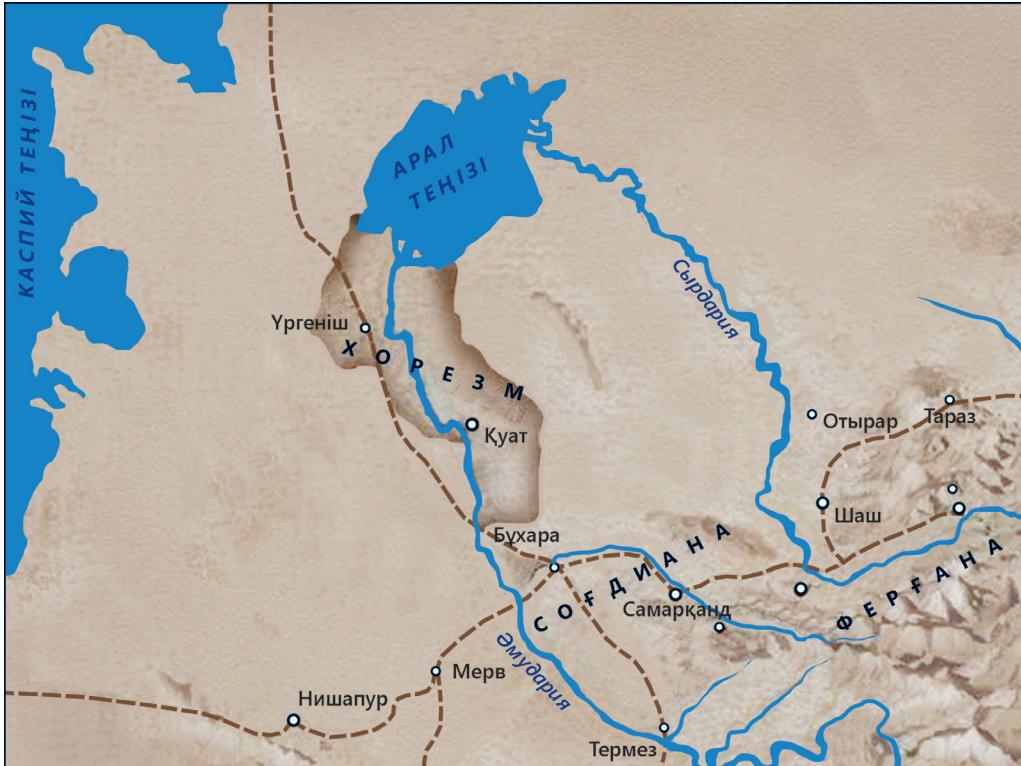
Хорезм – Орталық Азияның ежелгі аймағы

Орталық Азияның ежелгі отырықшы-егіншілік өркениетінің бұдан кейінгі үш ошағы Қазақстан аумағымен тікелей байланысты.

Назар аударындар! Орталық Азияның отырықшы-егіншілік өркениетінің үш мәдени ошағы – Шаш, Сырдария аймағы және Жетісу Қазақстан аумағымен тікелей байланысты.

Шаш – Соғдының солтүстігі мен Шыршық және Ангрен өзендерінің алқабын, сондай-ақ Сырдарияның оң жағалауын қамтитын тарихи өнір. Бұл аймақ – қазіргі Ташкент пен Шымкент қалалары орналасқан жер. Б.з.б. I мыңжылдықтың ортасында өнірде 30-ға жуық шаһар болған. Шаш қаласының (Чачтепа, Чачкент) іргесі б.з.б. III ғасырдан бұрын қаланған, ал I мыңжылдықта далалық түркілер мен соғдылықтар, кейіннен Мөуреннах тұрғындарының негізгі сауда орталығы қызметін атқарды. Шаһар XI ғасырдан бастап Ташкент (Ташканд) атала бастады. XVI ғасырда Ташкент үшін Қазақ хандығы мен Бұқара әмірлігі арасында тартыс басталады. XVII ғасырдың басынан XVIII ғасырға дейін шаһар Қазақ хандығының иелігінде болды. XVIII ғасырдың соңында Ташкент Қоқан әмірлігінің билігіне өтті. Ал 1865 жылы қаланы орыс әскері басып алғып, орыс билігіндегі Туркістанның орталығына айналды.

Шаштың солтүстігін Сырдария аймағы алғып жатыр. Сырдарияның орта ағысындағы бұл аймақ даламен шектеседі. Аймақ Қаңғы атап атымен Авестада кездеседі, ал Сымса Цян оны «Қаңлы мемлекеті» деп атады. Бұл өркениет ошағының ірі орталығы Арыс пен Сырдария өзендерінің қосылған тұсында орналасқан Отырар (Фараб) шаһары болды. Мыңжылдықтың соңында бұл жер сауда мен қолөнер орталығына

Ортаазиялық өркениет ошагының картасы

айналды. Бұл туралы көптеген мұсылман тарихшылары мен жағрапияшылары деректер қалдырды. Х ғасырда Отыrap Қарахандар мемлекетіне қарады. Кейіннен қарахандар монгол шапқыншылығынан күйрекен соң, Отыrap Хорезмнің қол астына өтті. Мұсылман жылнамаларында монгол шапқыншылығынан кейін Сырдария жазиразы Түркістан деп аталды. Аймақта Сауран, Созақ, Сығанақ, Сайрам (Испиджаф) және Түркістан (Яссы) шаһарлары болды. Олар Қазақстан мен бүкіл Орталық Азияның тарихында үлкен маңызды рөл атқарды.

Жетісу – Балқаш көлі мен Ыстықкөлдің арасындағы тарихи-мәдени аймақ. Аймақтың атауы дәл «жеті өзенді» емес, «көп сулы» деген мағынаны білдіреді. Бұл – Балқаштың солтүстігі мен шығысындағы құрғақ далалы жермен салыстырудан шыққан атау. Тянь-Шаньның солтүстігіндегі тау басынан көптеген өзен ағады, ал өңірдің ең басты су көзі – кең арналы Іле өзені. Тянь-Шаньның бектерінде аралас шаруашылықпен – жартылай көшпелі малшылықпен, егіншілікпен әрі бау-бақша өсірумен айналысқан. Ежелгі уақытта бұл жерде Үйсін мемлекетінің орталығы болған. Б.з.б. I мыңжылдықта Жетісуда қалалар дамып, соғдылықтардың сауда орындары өркендеген. Ал өлкенің астанасы – Алматының тарихы мың жылдан асады. Мұны қазба жұмыстарын жүргізген қазақстандық археологтер нақты деректермен дәлелдеді.

Көне Сауран қаласының орны екі мың жыл бойы Тянь-Шаньның солтүстігі мен батысындағы тарихи үдерістерге, сондай-ақ жалпы Орталық Азиядағы оқиғаларға қатысып келеді.

Қорытынды. Ежелгі уақытта Орталық Азияның оңтүстік бөлігінде ортаазиялық отырықшы-егіншілік өркениет қалыптасты. Бұл өркениеттің мындаған жыл бойы өз мәдени маңызын сақтаған, сабактастығы мен тұрақты дамуын қамтамасыз еткен бірнеше ошағы болды. Жазиралар мен тау баурайларындағы отырықшы-егіншілік өркениет көшпелілер өркениетімен өзара тығыз байланыста болды. Осындай өзара байланыстың нәтижесінде бұрын иран тілінде сөйлеген халықтар түркіленді.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Орталық Азияның отырықшы-егіншілік өркениетіндегі негізгі еki ерекшелікті атандар.
2. Біздің дәүіріміздің I мыңжылдығында Соғды мен Жетісу арасындағы байланысты неден байқауға болады?
3. Хорезмдік өркениеттің ошағы неге негізделген?

Картамен жұмыс.

Отырықшы-егіншілік өркениеттің ошағы болған Орталық Азияның тарихи аймақтарын картадан көрсетіндер.

Ізденимдік жұмыс.

Кіші жұз қазақтарының тарихы Хорезмнің қай мемлекетімен тығыз байланыста болды? Ұлы Жұз қазақтарының тарихы Фергананың орталығындағы қай мемлекетпен тығыз байланыста болды?

Күрделі тапсырмалар.

1. Қалай ойлайсыңдар, ежелгі, орта ғасырлардағы және жаңа замандағы көшпелілер мен отырықшы-егінші тұргындар арасындағы айырбас қандай тауар түрлерімен жүрді?
2. Орталық Азияның отырықшы тұргындарынан көшпелілердің материалдық, және рухани мәдениетіне енген жаңалықтарды мысалға келтіріндер.